

نوع مقاله: پژوهشی
صفحات ۳۲ - ۷

مفاهیم و تفکرات شیعی در شعر صائب تبریزی

مریم آسرایبی^۱

ایرج مهرکی^۲

آذر دانشگر^۳

چکیده

شکل‌گیری حکومت صفویه، حمایت شدید پادشاهان این سلسله از آیین اهل‌بیت (ع)، ایجاد زمینه‌های مساعد اجتماعی و فرهنگی، نقشی بسزا در تقویت شعر آیینی و مذهبی داشته است. دودمان صفوی برحسب سیاست خود و ضدیتی که با دولت سنی عثمانی داشتند به رسمی کردن مذهب شیعه و رواج تشیع پرداختند و پادشاهان این سلسله شاعران را تشویق به سرودن اشعاری با مضامین شیعی و ستایش از ائمه شیعی کردند که نتیجه آن در ادبیات فارسی سبب سروده شدن اشعاری بود که به جای مدیحه و شعر درباری، به مدح و منقبت اولیای دین و ذکر کرامات ائمه اطهار و مصیبت شهیدان کربلا می‌پرداخت. صائب بزرگ‌ترین شاعر ایرانی عصر صفوی است که به سرودن اشعار و قصاید شیعی زیبا و سرشار از عاطفه صادق و پویا، همت گمارده است. در این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی نگاشته می‌شود، نوع نگاه صائب به این مسأله و چگونگی تجلی امامان در شعرش بررسی می‌گردد. پس از مطالعه و بررسی مشخص می‌شود عواملی چون شکل‌گیری حکومت شیعی صفویه، عنایت و توجه ویژه پادشاهان آن به اشاعه و ترویج فرهنگ شیعی، ایجاد بستر مساعد اجتماعی و فرهنگی، در گسترش و رسوخ مفاهیم و عناصر شیعی نقشی غیرقابل انکار داشته است. این مفاهیم و تفکرات در شکل‌ها و قالب‌هایی بازتاب یافته است.

واژگان کلیدی

شیعه اثناعشری، صائب، عصر صفوی، اصول اعتقادات، مفاهیم شیعی.

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

Email: maryamasraee1358@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: I.Mehr41@gmail.com

۳. استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

Email: a.daneshgar2015@gmail.com

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۱۱/۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۸/۲۱

طرح مسأله

مفاهیم و تفکرات شیعی اثناعشری و ستایش از امامان شیعه از همان قرن‌های نخست شکل‌گیری شعر فارسی فراخور موقعیت، شرایط سیاسی و اجتماعی، مستقیم یا غیرمستقیم مورد استفاده و دستمایه کار شاعران قرار گرفته است؛ به طوری که در شعر شاعرانی چون کسایی، فردوسی و ناصر خسرو این گرایش‌ها در قالب مدح و منقبت به شکلی پراکنده و در حاشیه دیده می‌شود، لکن اوج رواج و رونق شعر شیعی به ویژه شیعه اثناعشری در دوره صفویه اتفاق افتاد. با روی کار آمدن دولت صفوی، رواج علوم اسلامی به ویژه مسائل اعتقادی تشیع در صدر سیاست پادشاهان این سلسله قرار گرفت. شاعران ممدوحان خود را به گونه‌های مختلف وصف کرده‌اند و با کمک شگردهای ادبی و اغراق شاعرانه به توصیف ائمه اطهار پرداخته‌اند.

در میان متون ادبی، دیوان صائب از جمله آثار است که با خلق مضامین تازه و کاربرد تصاویر شاعرانه، بنیادهای تفکر شیعی، عقاید و اندیشه‌های حاکم بر عصر صفوی را آگاهانه و عالمانه به روشنی منعکس می‌کند. این بازتاب که متأثر از باورها و اعتقادات وی است، مباحثی چون اصول اعتقادی و مفاهیم شیعی را مطرح می‌نماید. احساسات مذهبی، نفوذ عقاید دینی و دوستداری و محبت ائمه (ع) از مضامینی است که در شعر صائب آشکار است.

مذهب تشیع در این دوره بر تمام شئون زندگی ایرانیان سایه انداخته بود. مراسم، آداب دینی و مذهبی و رفتارهای فردی و اجتماعی شیعیان به شدت تحت تأثیر آموزه‌های شیعی قرار داشت. احترام به اهل بیت (ع)، اهتمام به تعظیم شعائر شیعی، برپایی عزاداری محرم و عاشورا، احترام به سادات و ... همه با تأثیرپذیری از مذهب شیعه بود که ضمن تأثیر مستقیم بر زندگی اجتماعی شیعیان عصر صائب، موجب تمایز آنان از پیروان دیگر مذاهب اسلامی نیز شد.

این پژوهش بر آن است تا با کاوش در اشعار صائب، عناصر و تفکرات شیعی دوازده امامی، مفاهیم و نمادها و همچنین عوامل مؤثر بر رشد و گسترش آن در شعر او و میزان توفیق و توجه شاعر در به کارگیری این مفاهیم را به روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی

و تحلیل قرار دهد. سؤالاتی که این پژوهش در صدد پاسخگویی به آن برآمده است این است که مفاهیم و تفکرات شیعی چگونه و به چه شکل‌هایی در شعر صائب جلوه گر شده است؟ و میزان توجه شاعر در به کارگیری این مفاهیم به چه صورت است؟ جلوه‌ها و تفکرات شیعی و اصول اعتقادی مذهب شیعه را که در اشعار صائب مورد تحلیل قرار گرفته در قالب مفاهیم و عناصری چون: ولایت و امامت، مدح و منقبت امامان شیعی و مضامین شیعی از قبیل ولایت و امامت، شفاعت، اهل کسا، مهدویت و انتظار و ... در شعر صائب بازتاب یافته است.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد او بیش از همه به مدح امام حسین (ع) و واقعه کربلا پرداخته است و در درجه بعد ستایش امام علی (ع) و القاب وی و سپس به مدح امام رضا (ع) توجه نشان داده است. در میان مضامین شیعی موجود در دیوان او، شاعر با زبانی صریح و به دور از ابهام و پیچیدگی، عشق و ارادت خویش به اهل بیت را با اسلوبی محکم و استوار به تصویر کشیده است و در نهایت سادگی و به دور از تکلفات لفظی بیش از آن که در خدمت لفظ و آرایه‌های بدیعی باشد، در خدمت معنا و بیان اندیشه‌های شاعر است.

پیشینه پژوهش

با بررسی‌های انجام گرفته تاکنون کار تحقیقاتی و پژوهشی با عنوان «مفاهیم و تفکرات شیعی» در شعر صائب تبریزی انجام نشده است. البته کتاب‌ها و مقالاتی نزدیک به موضوع پیشینه به رشته تحریر درآمده است. رسول دریاگشت مجموعه مقالاتی را که درباره صائب نوشته شده است را در کتاب صائب و سبک هندی گردآوری کرده است (۱۳۷۱). همچنین کتاب تفکر شیعه و شعر دوره صفوی، تألیف اسحاق طغیانی (۱۳۸۵) که به بررسی میزان بروز تفکر شیعی در شعر دوره صفوی پرداخته است.

پرنوش پژوهش در مقاله «بازتاب شیعه در اشعار صائب» به نقش پادشاهان در ترویج مذهب تشیع و همچنین ارتباط بین اشعار صائب با مذهب شیعه اشاره کرده است. مقاله‌ای با عنوان "تشیع در شعر شاعران ایرانی عصر صفوی" از فریدون طهماسبی به چاپ رسیده است.

ولی رویکرد نوآورانه پژوهش حاضر، گردآوری و تحلیل ابیات با تمرکز بر مفاهیم و

تفکرات شیعی است که در شعر صائب انعکاس یافته است. اشعار این شاعر شیعی، برخلاف وجود معانی متین و تأثیر عمیق آن، همچنان از نگاه تیزبین پژوهشگران عرصه شعر شیعی، پنهان مانده است و همین امر ما را بر آن داشت تا با مراجعه به اشعار گرانسنگ او، درون‌مایه‌های مهم شعر شیعی وی را استخراج و تحلیل نماییم تا این شاعر را بیش از پیش به جامعه علمی تشیع و خوانندگان معرفی نماییم.

روش پژوهش

محور اساسی این پژوهش بر این بوده است که تفکر شیعی در دیوان صائب (تصحیح محمد قهرمان) مطالعه و بررسی گردد و ضمن ارزیابی کم و کیف آنها مشخص شود که این تفکر خاص در شعر او به چه میزان است. در این پژوهش از روش «توصیفی - تحلیلی» برای تبیین دیدگاه این شاعر در خصوص اصل امامت و اصول عقیدتی مربوط به آن در دوره صفویه استفاده و ایاتی گزینش و تحلیل شده که اصول مذهبی و اعتقادی شاعر به صورت اشارات مستقیم و آشکار در آن‌ها دیده شده و در اصل مبنایی دینی و معرفتی دارد. لازم به ذکر است در این پژوهش ارجاع ابیات غزلیات به صورت (شماره غزل / شماره بیت) و شماره قصاید به شکل (قصاید: شماره صفحه) ذکر گردیده است.

مبانی تحقیق

۱- تشیع و اشعار مذهبی

شیعه در اصطلاح به پیروان حضرت علی (ع) و خاندانش، و کسانی که معتقد به جانشینی بلافضل آن حضرت بعد از پیامبر اسلام (ص)، و نصّ ولایت او در غدیر خم از طرف پیغمبر می‌باشند، گفته می‌شود (مشکور، ۱۳۷۲: ۲۷۰). واژه شیعه چهار بار در قرآن ذکر شده از جمله (مریم/۶۹) «مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ» و به معنی گروه و پیرو آمده است. مذهب تشیع نتیجه حوادثی است که بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) رخ داد و اتفاقات قرن اول هجری. اجتماع سقیفه، کشته شدن خلیفه سوم، اتفاقات جنگ صفین، شهادت امام حسین (ع) و پیدایش توأیین از جمله حوادث مهم و مؤثر در شکل‌گیری تشیع بوده‌اند.

ایرانیان از همان ابتدا به این مذهب علاقه خاصی نشان دادند. بعد از ورود دین اسلام در برخی از مناطق ایران تشیع رواج داشت، تا اینکه در ابتدای قرن دهم با روی کار آمدن

صفویان، شاه اسماعیل صفوی، تشیع را مذهب رسمی ایران اعلام کرد و آن را در اغلب مناطق ایران گسترش داد. متناسب با این شرایط خاص مذهبی که در ایران شکل گرفت، ادبیات فارسی به ویژه شعر دچار تحولاتی شد که یکی از آنها رواج مدح و مرثیه ائمه اطهار شیعه به عنوان موضوعی تازه بود که در دیوان اکثر شعرا کم یا زیاد این موضوع دیده می‌شود.

به طور کلی ورود هر نوع اندیشه و تفکر در صحنه علم و ادب و فرهنگ، وابستگی مستقیم با عقاید صاحبان آثار علمی و ادبی و همچنین اعتقادات حامیان آنها، یعنی زمامداران روزگار آنان، داشته است و اندیشه‌ها و نظریاتی که آنها ابراز می‌کرده‌اند، با پشتوانه این دو عامل مهم می‌توانسته عرض اندام نماید و رشد و گسترش داشته باشد. اگر سوی این دو عامل به یک جهت می‌بود، ترقی و تکامل عقیده مورد توافق طرفین به نحو چشمگیری رو به گسترش می‌نهاد و با این شرایط در تمام نهادهای اجتماعی و فرهنگی تاثیر می‌گذاشت. در این شرایط، ادبیات زمینه مساعدی برای بیان این گونه افکار و عقاید به شمار می‌آمده و نویسندگان و گویندگان متعهد در حد توان، از این مجرا، عقیده و نظر خود را ابراز می‌کردند.

کسایی مروزی نخستین شاعر شیعه مذهب فارسی زبان است. وی در قرن چهارم و پنجم هجری قمری می‌زیست. او در آغاز شاعری مدیحه‌سرا بوده اما در اواخر عمر پشیمان شد و به سرودن مواعظ و اشعار مذهبی پرداخت. وی بر مذهب شیعه اثناعشری بود (صفا، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۴۲). او برای ابراز باورها و عواطف دینی خود نسبت به اهل بیت در قطعه زیبایی چنین به مرثیه سرایی می‌پردازد:

دست از جهان بشویم عزّ و شرف نجویم مدح و غزل نگویم مقتل کنم تقاضا
میراث مصطفی را فرزند مرتضی را مقتول کربلا را تازه کنم توگدا

(ریاحی، ۱۳۷۳: ۷۰)

پادشاهان سلسله صفوی، ضمن گسترش مبانی حکومت، تعالیم شیعی و سنت آل محمد (ص) را نیز در جامعه رواج دادند. «شاعران عمدتاً به دلیل اشعاری که در مدح امامان (ع) می‌سرودند، مورد حمایت قرار می‌گرفتند» (جعفریان، ۱۳۷۹، ج ۱: ۶۶). بیشتر

شاعران بنا بر رسم زمانه به ذکر منقبت و فضایل ائمه شیعه و مرثیه‌سرایی و ذکر مصائب خاندان پیامبر (ص) به ویژه حادثه کربلا و شهادت امام حسین (ع) پرداخته‌اند. چنانچه صائب می‌گوید:

زالله‌زار شهادت گلی بچین صائب به بوی خون مشو از خاک کربلا قانع
(۵۱۳۸ / ۸)

۲- گسترش تشیع در دوره صفوی

نفوذ تفکر شیعی در دوره‌های قبل از صفویه، بیشتر از طریق خلق آثار ادبی صورت می‌گرفت و عموم قلمزنان شیعی مذهب، با این روش مسئولیت خطیر خود را جامه عمل می‌پوشانیدند، چون قبل از صفویه اکثر قریب به اتفاق حاکمان سیاسی از حامیان و هواداران دیگر مذاهب بودند و مانع از آن می‌شدند که آن‌ها همانند دیگران در صحنه‌های سیاسی، علمی و ادبی حضور عادی و معمولی پیدا کنند. از این رو تفکر شیعی در ادبیات ما آن حضور مطلوب و آرمانی خود را پیدا نکرد و آنچه در این باره از آنان بر جای مانده، در واقع مطالبی است که در قالب اشعار تعلیمی، حماسی، مدایح و مرثیاتی پیغمبر اکرم (ص) و خاندانش سروده شده است (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۹).

با تأسیس حکومت صفویه در آغاز قرن دهم هجری، نخستین پایگاه رسمی برای حمایت تشیع شکل گرفت و نظامی پی‌ریزی شد که در آن تمایل و گرایش ویژه‌ای به این آیین و مذهب مشاهده می‌شد. «به طور کلی حکومت صفوی خود را برپا کننده آیین اهل بیت (ع) می‌دانست. از این رو سعی بر تقویت و رواج آن داشت و از آن پس ستایش اهل بیت و ائمه اطهار (ع) موضوعی بود که در دیوان غالب شاعران، بسیار به چشم می‌خورد، از این منظر و ایجاد زمینه‌های مساعد اجتماعی و سیاسی این دوره، خود نقش مهمی در تقویت شعر آیینی داشت» (محدثی خراسانی، ۱۳۸۸: ۸۷). در دوره صفویه توجه شهریاران صفوی نسبت به مبلغان و مروّجان شیعه باعث شد که انواع دانش‌ها و علوم مذهبی را رونق و رواج بی‌سابقه‌ای بخشند. در این دوره، برخلاف انتظار، شاعران شیعی چندان مورد توجه دستگاه‌های حکومتی صفویان قرار نگرفتند، ولی با وجود این، شاهد شاعران فراوان و دفترها و دیوان‌های زیادی از آنها هستیم که در کمتر دوره‌ای سابقه داشته است. در غالب این آثار، موضوعات و مطالب مذهبی، به ویژه مناقب و مرثیاتی پیشوایان شیعه راه یافته است

و تقریباً در همه آنها مدح یا مرثیت خاندان رسالت را می‌توان دید (طغیانی، ۱۳۹۵: ۳۴). شاهان بزرگ این سلسله از جمله شاه تهماسب و شاه عباس اول شاعران را به مدیحه سرایی ائمه تشویق می‌کردند و در سایه چنین سیاستی بود که شاعران مرثیه‌گوی نظیر محتشم کاشانی و دیگران در این دوره ظاهر شدند. علی‌رغم مهاجرت عدّه بسیاری از شاعران این دوره به دیار هند به ویژه صائب، با این همه آنان از نفوذ مفاهیم و تفکرات شیعی بارور شده بی‌تأثیر نماندند.

۲-۱- صفویان مدافع تشیع دوازده امامی

احداث مدارس در عصر صفوی از رشد صعودی و از حمایت حکومت صفوی برخوردار بود. در وقف‌نامه‌های مدارس به ویژه مدارسی که از موقوفات و امکانات مالی بیشتری برخوردار بودند، به برگزاری شعائر مذهبی شیعه توجه می‌شد. مدارس در این دوره تا حد ممکن به مذهب رسمی کشور و معارف شیعه اختصاص داشت. برخی براین باور هستند اساساً دگرگونی نوینی در اندیشه و عملکرد سیاسی در این دوره صورت نگرفته‌است، ولی گروه دیگری از پژوهش‌گران، دوره صفویه را سرآغاز نوزایی ایران، تشیع و اندیشه‌های شیعی می‌دانند. باورها، سیاست و ایدئولوژی صفویان به شیعه دوازده امامی، تأثیر ژرفی در شکل دادن ایران امروزی داشته‌است. به همین دلیل صائب در قصاید از دولت صفوی ستایش کرده و در مدح پادشاهان این سلسله به شیعی بودن آنان با عنوان "اثنا عشر" اشاره کرده‌است. گویا صائب استفاده از عناصر مرتبط با مذهب تشیع برای توصیف و مدح ممدوح خود را مؤثرتر از سایر توصیف‌ها دانسته‌است. از جمله در مدح شاه صفی می‌گوید:

صاحب لوای مذهب اثنی عشر صفی کامروز ازوست سکه دین جعفری عیار
(قصاید: ۳۵۴۴)

خاک ره ائمه اثنا عشر صفی کز کلک راست خانه جهان را دهد قرار
(قصاید: ۳۵۴۵)

و در جای دیگر به ترویج مذهب اثنا عشری توسط شاه صفی اشاره کرده‌است:
رواج مذهب اثنا عشر به عهده توست بکوش و دست از این شیوه ستوده مدار
(قصاید: ۳۵۵۴)

ترویج تشیع به عنوان تنها مذهب رسمی کشور و تلاش‌های پیگیری که پادشاهان صفوی برای تثبیت آن انجام می‌دادند از اشعار صائب کاملاً مشهود و نمایان است. وی در مرثیه شاه‌صفی این گونه سروده است:

چارده سال هلالی مذهب اثنا عشر بود از شمشیر گردون صولت او پایدار
(قصاید: ۳۵۵۷)

در مدح شاه عباس دوم و تهنیت ورود او به اصفهان:
آسمان بنیاد خواهد کرد از اقبال بلند مذهب اثنا عشر را چون بروج آسمان
(قصاید: ۳۵۶۵)

و همچنین در مدح شاه‌عباس ثانی و توسعه تشیع در هند در فتح قندهار:
در هند گشت خطبه اثنا عشر بلند شد کامل‌العیار زر از نام هشت و چار
(قصاید: ۳۵۶۸)

در مدح شاه عباس دوم
ز اعتقاد راسخ او مذهب اثنا عشر یک سرو گردن گذشته‌است از بروج آسمان
(قصاید: ۳۵۸۰)

و گاهی از عنوان هشت و چهار بهره برده؛ درباره شاه‌عباس دوم می‌گوید:
از رسوخ اعتقادات آسمان بنیاد شد چون بروج آسمانی مذهب هشت و چهار
(قصاید: ۳۵۵۹)

۲-۲- سیادت صفویه با توجه به اشعار صائب

کسروی در کتاب "شیخ صفی و تبارش" این گونه آورده است: «خاندان صفوی به سیادت شناخته شده و این تبار چندان استوار نموده که کسی گمان دیگری نبرده و تنها چیزی که از زخم‌زبان تاریخ‌نویسان عثمانی درباره خاندان صفوی آسوده مانده است، همین تبار سیادت است که در این باره به خاموشی گرییده‌اند» (کسروی، ۱۳۲۲: ۳).

صائب بارها به ادعای صفویان در سیادت و انتساب به خاندان امامت، به ستایش از آنان پرداخته و سلطنت آنان را به پشتوانه همین انتساب توجیه می‌کند. وی درباره شاه‌صفی

می گوید:

کدام فخر به این می رسد که از شاهان ترا به شاه نجف می رسد نژاد و تبار
(قصاید: ۳۵۵۳)

و در مرثیه شاه صفی می گوید:

داغ جانسوز شهید کربلا را تازه کرد مرگ این شاه حسینی نسبت حیدر تبار
(قصاید: ۳۵۵۷)

تاج فرق پادشاهان بود از راه نسب در حسب ممتاز بود از خسروان روزگار
(قصاید: ۳۵۵۸)

و در مدح شاه عباس دوم:

چنان که بود بحق جدّ او وصی رسول بحق ز پادشهان اوست سایه یزدان
(قصاید: ۳۵۹۵)

۲-۳- منسوب بودن دودمان صفوی به امام موسی کاظم (ع)

به گفته ملک الشعراى بهار جدّ خاندان صفوی شیخ صفی الدین اردبیلی، پیشوای گروهی از صوفیان بود و مدعی بود که بیستمین نواده امام هفتم از امام موسی کاظم (ع) است (بهار ۱۳۷۳، ج ۳: ۲۵۱).

صائب در قصیده‌ای که با عنوان در "تعمیر تربت پاک امیرالمؤمنین علی (ع)" سروده در مدح وی به این نسبت دودمان صفوی به ائمه به ویژه امام موسی کاظم (ع) اشاره کرده است:

از خاندان کاظم و از دوده حسین کرده است اختصار شفیعی بزرگوار
(قصاید: ۳۵۴۴)

۳- صائب

میرزا محمدعلی فرزند میرزا عبدالرحیم تبریزی اصفهانی معروف به «صائب» از بزرگ‌ترین شاعران عصر صفوی و ملک الشعراى دربار پادشاهان صفوی است. خاندان وی تبریزی الاصل بود اما او در اصفهان تولد و رشد یافت و در همان جا مدفون شد.

او در شعر مقام و منزلتی بزرگ یافت و عنوان مشهورترین غزل سرای دوره‌ی صفوی و بنیان‌گذار مکتبی نوین را به خود اختصاص داد (جعفریان، ۱۳۷۹: ۴۸۳). وی در آغاز جوانی احرام سفر حج بست و به زیارت مکه و مدینه مشرف گردید و در بازگشت از این سفر به زیارت حضرت علی بن موسی الرضا (ع) شتافت.

صائب مانند بسیاری از شاعران دیگر مدیحه‌سرا بوده و از جمله ممدوحان وی، افرادی مانند ظفرخان، شاه جهان و شاه عباس دوم بودند.

صائب مردی دیندار و معتقد و مواظب فرایض و سنن اسلامی بوده است. مذهب او شیعه دوازده امامی است. بیت زیر گواه این گفته است:

ز پیروان شریعت در این سرای سپنج دو شش زد آن که به اثنا عشر توگما کرد
(۸/۳۷۷۱)

صائب از نعمت عظیم ولایت و محبت معصومین برخوردار است. وی نه تنها خود اهل دیانت و معتقدات دین اسلام است بلکه در باب اعتقادات و باورهای ناب دینی، نظر خود را چنین صریح و روشن بیان می‌کند:

شایسته خدا و رسول است اعتقاد ضایع مکن به اهل جهان اعتقاد را
(۸/۶۹۲)

همچنین ابیات زیر نشان می‌دهد وی انسانی وارسته و معتقد و فردی مذهبی و مقید به شرع بود:

از صراط مستقیم شرع، پا بیرون منه تا توانی کرد فردا از صراط آسان گذار
(قصاید: ۳۶۱۷)

از صراط المستقیم شرع پوشیدن نظر با دو چشم بسته تنها در بیابان ماندن است
(۲/۱۰۷۰)

صائب در عصری می‌زیسته است که کشور پهناور ایران از نعمت آبادی و عمران و رفاه و آسایش بهره کامل داشته و از لحاظ سیاسی سلاطین صفویه به یک نوع وحدت دینی و ملی موفق شده‌اند.

سلطنت خاندان صفوی در سال ۹۰۷ هجری پس از پاره‌ای فتوحات نظامی شاه اسماعیل و تاج‌گذاری وی در تبریز آغاز گردید (زرین کوب، ۱۳۷۵: ۲۹-۸). شاه اسماعیل با اتکا بر نفوذ دویست ساله نیاکان خود، حکومت صفویه را تأسیس کرد و در نخستین اقدام خویش در تحکیم مبانی این حکومت، مذهب شیعه اثناعشری را مذهب رسمی حکومت و قلمرو خویش اعلان نمود. وی در شهر تبریز تاج‌گذاری کرد، خطبه خواند و سکه به نام امیرالمؤمنین (ع) ضرب کرد.

ابیات زیر از صائب درباره شاه صفی گواه این مطلب است:

صاحب لَوای اثناعشر صفی کامروز از وست سکه دین جعفری عیار

(قصاید: ۳۵۴۴)

در هند گشت خطبهٔ اثناعشر بلند شد کامل العیارزر از نام هشت و چار

(همان: ۳۵۶۸)

به گفتهٔ ادوارد براون «سلسلهٔ صفویه این افتخار را داشت که از ایران ملتی دوباره، مستقل، خودمحور، پر قدرت و مورد احترام بسازد که مرزهای آن در زمان پادشاهی شاه عباس کبیر با مرزهای امپراطوری ساسانی برابر بود» (براون، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۶).

ابیات زیر از صائب درباره شاه صفی گواه این مطلب است:

آن فارس جهان عدالت که فارس را از ظلم پاک کرد به شمشیر آبدار

در هم شکست خسرو اقلیم روم را در چشم تنگ ازبک ظالم شکست خار

(قصاید: ۳۵۴۴)

پادشاهان صفوی به حفظ ظواهر شرع و انجام مراسم مذهبی علاقهٔ تامی داشتند و مردم نیز به مصداق «النَّاسُ عَلَى دِينِ مَلُوكِهِمْ» از این روش پیروی می‌کردند و در حفظ ظواهر شرع متعصب و ثابت قدم بودند. صائب در ستایش شاه عباس دوم می‌گوید:

حکم بر عالم به فرمان شریعت می‌کند هست با فرماندهی در شرع از فرمانبران

(قصاید: ۳۵۶۴)

مفاهیم و تفکرات شیعه بازتاب یافته در شعر صائب

۱- ولایت و امامت

امامت در لغت به معنای پیشوایی است. و در اصطلاح، اعتقاد به جانشینی امیر مؤمنان علی بن ابیطالب (ع)، پس از رحلت رسول اکرم (ص) است. شیخ مفید در تعریف امام چنین گوید: «امامیه بر آنند که باید در هر زمانی امامی موجود باشد که خداوند با او بر بندگان مکلفش احتجاج کند و با وجود او مصلحت در دین به اوج کمال رسد» (اوائل المقالات، ۱۳۸۸: ۳۸).

از مباحث مهم که نقش فراوانی در تاریخ تشیع دارد و عدم پذیرش آن از جانب مخالفان، باعث مسائل بسیاری بعد از رحلت پیامبر گردید، سزاواری و شایستگی بر حق امام علی (ع) برای امامت است که شاعر شیعی عصر صفوی به آن پرداخته است. شخصیت امام علی (ع) و سجایای والای آن حضرت در شعر فارسی، به ویژه اشعار صائب مورد توجه قرار گرفته است. جلوه‌های مفاهیم ولایت و امامت در قالب تعبیرات مختلفی چون: ولایت، امیر المؤمنین، حیدر، ذوالفقار، غدیر و ... ظهور و بروز پیدا کرده است. ارادت صائب به امام علی (ع) تنها ابراز محبت نیست، بلکه گواهی دادن به حقانیت او در امامت است. وی در مدح شاه عباس دوم می گوید:

هست از دست ولایت قوت بازوی او آب شمشیرش بود از جویبار ذوالفقار
(قصاید: ۳۵۷۷)

در جای دیگر در مدح او می گوید:

بازوی او گرفته دست ولایت است دم را سپرده است به آن تیغ، ذوالفقار
(قصاید: ۳۵۹۱)

و در مرثیه شاه صفی:

آفتابی بود از نور ولایت جبهه‌اش بود کار او رواج دین حق لیل و نهار
(قصاید: ۳۵۵۸)

عید غدیر: عید غدیر از مضامین مذهبی است که سازنده تاریخ اجتماعی شیعیان به شمار آمده و به رمز و شعار تشیع نیز تبدیل شده است. این عید به عنوان عید ولایت

حضرت علی (ع) از آن جهت که با داعیه‌های مذهبی صفوی مناسبت داشت، مورد توجه صائب است:

آخر ز فیض کوثر تمام سال عید غدیر شد به مقیمان این دیار
(قصاید: ۳۵۴۳)

عید خُم: و در غزلی از مضمون نشاط عید خُم می گوید:

نگردد راست هر پستی که از منت دوتا گردد نبرد از ماه نو صائب نشاط عید خُم بیرون
(۱۲/۶۲۶۸)

مولود کعبه: صائب در قصیده در "توصیف کعبه" اشاره‌ای به ولادت حضرت علی (ع) در خانه خدا داشته و خطاب به کعبه می گوید هیچ تعریفی برای تو سزاوارتر از این نمی‌بینم که بگویم زادگاه علی (ع) هستی:

ای سواد عنبرین فامت سویدای زمین مغز خاک از نکهت مشکین لباست خوشه چین
هیچ تعریفی ترا زین به نمی دانم که شد در تو پیدا گوهر پاک امیرالمؤمنین
بهترین خلق بعد از بهترین انبیاء ابن عم مصطفی داماد خیر المرسلین
(قصاید: ۳۵۴۲)

ذوالفقار: شمشیر معروفی است که از طرف پیامبر (ص) به علی (ع) سپرده می شود. ذوالفقار نماد و سمبل شجاعت و دلاوری حضرت امیر می باشد که در فرهنگ و ادبیات شیعی جایگاه و ارجی در خور یافته است. صائب در مدح شاه عباس دوم از عنوان ذوالفقار حیدری بهره برده و می گوید:

تیغ او دارد نسب از ذوالفقار حیدری چون نسازد پاک زنگ کفر از لوح جهان؟
(قصاید: ۳۵۶۵)

دستمایه‌های مذهب شیعه که صائب از آنها در خلق مضامین ادبی بهره برده بسیار است، به عنوان مثال شمار ابیاتی که در آنها از "ذوالفقار" سخن رفته است بیش از چهل بیت است، دویست اشاره شده از همین ابیات هستند:

دل، دونیم از آه شد، ذوالفقار حیدرست در جهاد نفس، این شمشیر پر جوهر بر آرد
(۱۲/۴۵۶۴)

القاب علی (ع) در شعر صائب

امیرالمؤمنین: به عقیده شیعه لقب امیرالمؤمنین، مختص حضرت علی بن ابیطالب است و بس. صائب در قصیده در وصف کعبه و تخلّص به مدح امیرالمؤمنین علی (ع) و اختصاص عنوان "امیرالمؤمنین" به ایشان و تشبیه غاصبین و دیگر منتسبین به آن، با تمثیلی به شیوه اسلوب معادله می‌سراید:

چون لباس کعبه بر اندام بت، زینده نیست جز تو بر شخص دگر نام امیرالمؤمنین
(قصاید: ۳۵۴۲)

حیدر

از مشهورترین لقب‌های علی (ع) که نماد شجاعت و دلاوری حضرت امیر(ع) است: تا نگرداند نظر حیدر، نگردد آسمان تا نگوید یا علی، گردون نخیزد از زمین
(قصاید: ۳۵۴۲)

علی

گردید گل گشاده جبین چون کف علی برگ از نیام شاخ برآمد چو ذوالفقار
(قصاید: ۳۵۴۳)

يعسوب دين: به معنی سرپرست و جلودار

خانه زنبور دل بی‌شهاد ایمان مانده بود گر نمی‌شد باعث تعمیر او يعسوب دين
(قصاید: ۳۵۴۲)

شاه‌نجف

زین درد جانستان که مسیحاست عاجزش صائب مگر به شاه‌نجف التجا برد
(۱۱/ ۴۰۴۴)

ساقی کوثر

منت خدای را که سخن‌های آبدار صائب ز فیض ساقی کوثر به من رسید
(۹/ ۴۳۲۳)

۲- ثنای امامان و ائمه اطهار

۲-۱- مدح و منقبت امام حسین (ع) در اشعار صائب

صائب شاعری عارف مشرب و شیعی مذهب، هم در مقام مدح و توصیف پیشوایان و ائمه دین با اشعاری حکیمانه و عرفانی برآمده، و هم از مفاهیم و موضوعات مذهبی برای خلق مضامین و معانی بکر، احساسی و تغزلی در شعر خویش بهره برده است. تأثیر عظیم شهادت امام حسین (ع) و یاران او در کربلا، بر ادبیات اسلام و خصوصاً تشیع بر کسی پوشیده نیست. وی قصیده‌ای فاخر در مدح حضرت سیدالشهدا دارد که شامل ۵۷ بیت؛ آینه‌ایست صافی که جمال ارادت و دیدگاه معرفتی صائب را نسبت به امام حسین (ع) بیان می‌نماید:

مظهر انوار ربانی، حسین بن علی آن که خاک آستانش دردمندان را شفاست
عقدہ‌ها از ماتمش روی زمین را در دل است دانه تسبیح، اشک خاک پاک کربلاست

مفاهیم و موضوعات اعتقادی شیعی زیر در خلال قصیده مطرح شده‌اند:

شهید کربلا

کی دلش سوزد به داغ دردمندان دگر؟ چرخ کز لب تشنگان او شهید کربلاست

تأکید بر زیارت امام حسین (ع) در ماه رجب

در رجب هر کس موفق شد به طوف مرقدش بی تردّد جای او در مقعد صدق خداست

ضرورت گریستن در عزای امام حسین (ع)

قطره اشکی که آید در عزای او به چشم گوشوار عرش را از پاکی گوهر سزااست

سجده بر مهر کربلا

چند روزی بود اگر مهر سلیمان معتبر تا قیامت سجده گاه خلق مهر کربلاست

شهادت امام حسین (ع) در حالت تشنگی

با لب خشک از جهان تا رفت آن سلطان دین آب را خاک مذلت در دهان زین ماجراست

افتادن پیکر حسین بن علی بعد از شهادت زیر دست و پا

آن که بود آرامگاهش از کنار مصطفی پیکر سیمین او افتاده زیر دست و پااست

مقهور و ملعون بودن یزید

تا شد از قهر الهی طعمه دوزخ یزید نعره هل من مزید از آتش دوزخ نخاست
تکیه گاهش بود از دوش رسول هاشمی آن سری کز تیغ بیداد یزید از تن جداست
بهره گیری مستقیم از کربلا و شهادت امام حسین (ع) در مضمون سازی‌های تغزلی و
احساسی تک بیت‌های صائب کاملاً مشهود است. اشعاری از این دست اندوهی تلخ در
جان و روح خواننده می‌نشانند؛ اندوهی که برآمده از جوشش درونی شاعرو شناخت او از
مصیبت‌هایی است که در واقعه کربلا بر امام حسین (ع) گذشته است.

کربلا: صائب با تشبیه سینه خود به کربلای دردها گفته است:

غوطه زد در خون خود دردی که پا در وی نهاد سینه ما دردمندان کربلای دردهاست
(۶/۹۶۰)

تشنگی: شهادت امام حسین و یاران او در حالت تشنگی، اسباب مضمون‌سازی برای

صائب بوده است:

آب مروّت از قدح هیچ کس مجوی خود را حسین و روی زمین کربلا شناس
(۶/۴۸۵۱)

فضیلت ماه محرم: تأکید به اهمیت دهه اول محرم دارد و توصیه به استفاده بهینه از

این ایام دارد:

بود ده روز سالی موسم این دانه‌افشانی ز غفلت مگذران بی گریه ایام محرم را
(۶/۳۹۳)

لعن یزید

لعن یزید، تلخی حرمت ز می‌برد بر روی ما عبث در میخانه بسته‌اند
(۶/۴۱۳۱)

ممنوعیت لعن یزید توسط حاکم بغداد: به گفته امیری فیروزکوهی زمان

سرایش بیت زیر به سالی بر می‌گردد که میرزا صائب به عتبات عالیات مشرف بود. حاکم
بغداد مردم را از لعن یزید ممنوع کرده بود و با اینکه میرزا در همه عمر خود یک بیت در

هجو کسی نساخته بود این بیت را سرود:
حاکم بغداد حکمی کرد می باید شنید تا که او باشد نباید کرد لعنت بر یزید

(مقدمه دیوان صائب به قلم امیری فیروز کوهی، ۱۳۷۳: ۳۸)

نخل، نخل ماتم: در فرهنگ معین در تعریف نخل آمده است: «درخت خرما، خرما بن. تابوت بزرگ و بلندی که با پارچه‌های قیمتی تزئین کنند و بر آن آینه‌ها و خنجرها و شمشیرها نصب نمایند و روز عاشورا به عنوان تابوت حسین بن علی (ع) در دسته حرکت دهند» (معین، ۱۳۸۷: ۱۴۶۰). لازم به ذکر است در بیت زیر اصطلاح **علم سبز** نیز از اعتقادات شیعه اثنا عشری است:

لشکر کش بهار رسید از ریاض غیب از دوش نخل شد علم سبز آشکار

(ج ۶، قصاید: ۳۵۴۳)

ای سرو وقت رفتن ازین لاله زار نیست نخل مصیبت شهدا را نبسته‌اند

(۲/۴۱۳۲)

۲-۲- ثنای امام رضا (ع)

از میان امامان شیعی علاوه بر مدح و منقبت امام حسین (ع)، صائب قصیده‌ای نیز در مدح و منقبت امام رضا (ع) دارد؛ چرا که او سعادت زیارت این امام را بعد از سفر حج داشته است:

لله الحمد که بعد از سفر حج صائب عهد خود تازه به سلطان خراسان کردم

(۱۰/۵۶۳۹)

وی در قصیده‌ای با ۵۱ بیت در مدح و منقبت امام رضا (ع) از مضامین زیر بهره برده و می‌سراید:

سرور دنیا و دین

سرور دنیا و دین سلطان علی موسی الرضا آن که دارد همچو دل در سینه عالم قرار

غریت رضا

شکوۀ غریت غریبان را ز خاطر بار بست در غریبی تا اقامت کرد آن کوه قار

قتل رضا

زهر در انگور تا دادند او را دشمنان ماند چشم تاک تا روز قیامت اشکبار

لزوم زیارت قبر امام رضا (ع)

از فشار قبر تا روز جزا آسوده است هر که اینجا از هجوم زایران یابد فشار

طواف مرقد امام رضا برابرست با هفتاد حج: از امام کاظم (ع) نقل است که

فرمودند: «کسی که پسر م علی را زیارت کند پاداش او در پیشگاه خداوند مانند پاداش هفتاد حج نیکو است» (قمی، ۱۳۷۶: ۳۸۱).

آنکه باشد یک طواف مرقدش هفتاد حج فکر صائب چون تواند کرد فضلش را شمار؟

پاداش نماز خواندن در حرم امام رضا (ع)

می‌گذارد هر که در پایین پای او نماز می‌دهد بالای سر فردوس جایش را قرار

همچنین در ادامه همین قصیده صائب اشعاری در مذمت شراب سروده که گریزی

دارد به مدح امام رضا (ع) و مفاهیم زیر از خلال قصیده استخراج شده است:

سلطان ابوالحسن

سلطان ابوالحسن علی موسی آن که هست گلمیخ آستانه او ماه و آفتاب

شفاعت امام رضا (ع)

روزی که دست او به شفاعت علم شود خجلت کشد ز دامن پاک گنه ثواب

شاه غریبان

غریت به چشم خلق چو یوسف عزیز شد روزی که گشت شاه غریبان ترا خطاب

۲-۳- حضرت مهدی (عج) و انتظار ظهور

از دیگر مضامین خاص شیعی و مطرح شده در شعر صائب، مسأله انتظار فرج مهدی

موعود (ع) است. «اعتقاد به ظهور منجی و مهدویت در معنای عام خود، یک باور دینی

فراگیر در بین انسان‌ها بوده است. در ادیان مختلف چنین اعتقادی، به نحو ملموس و بارزی

تجلی یافته است و منجی با تعابیر مختلفی چون مسیحا در یهود و مسیحیت، سوشیانت در

زرتشت و در نهایت حضرت مهدی (عج) در فرهنگ اسلامی، یاد شده است» (حکیمی، ۱۳۶۰: ۶۵). بازتاب مفهوم مهدویت و انتظار در شعر فارسی، به آغاز دوره صفویه و رسوخ تفکر شیعی باز می‌گردد.

شاعر شیعی مذهب عصر صفوی ما نیز از این تأثیر برکنار نبوده، وی در مدح شاه صفی از عنوان حضرت **مهدی** (عج) مدد جسته و این چنین سروده است:

صبح ظهور حضرت مهدی که حصن دین از اعتقاد راسخ او گشت استوار
(قصاید: ۳۵۴۴)

و در همان قصیده:

شاهنشاهی که بینۀ صاحب الزّمان از نام او ظهور نموده است در شمار
و در مدح شاه صفی از عنوان **عدالت مهدی** بهره جسته:

تویی دوازدهم از نژاد شیخ صفی جهان چگونه نگیری به عدل مهدیوار؟
(قصاید: ۳۵۵۳)

و در ادامه:

اگر به بینۀ صاحب الزّمان نگری یکی است تو با بینات آن به شمار
(قصاید: ۳۵۵۴)

وی همچنین در مدح شاه عباس دوم به ظهور **صاحب الامر** اشاره کرده:

مرشد کامل تویی سجاده ارشاد را تا شود نور ظهور صاحب الامر آشکار
(قصاید: ۳۵۵۹)

و در مدح شاه عباس دوم و دعا برای جاودانگی ممدوح، سخن از منجی است که به صورت عینی وبا صراحت:

باد در زیر نگین او را جهان چون آفتاب تا شود نور ظهور صاحب الامر آشکار
(قصاید: ۳۵۸۰)

از عنایات الهی روزگار دولتش متصل گردد به عهد مهدی صاحب زمان
(قصاید: ۳۵۸۲)

۳-۳- اهل کسا، آل عبا

بر طبق روایت «حدیث کسا» حضرت محمد (ص)، علی بن ابیطالب (ع)، فاطمه دختر محمد (ص)، حسن بن علی (ع) و حسین بن علی (ع) در زیر عبا پیامبر گرد آمدند. سپس جبرئیل امین نازل شد و آیه تطهیر را خواند. این مفهوم در شعر صائب با تعبیرات گوناگون نظیر: **آل عبا، آل یاسین و اهل بیت** به کار رفته است.

آل عبا: بیت زیر نمایانگر اردات بی شائبه او به اهل الله و خاندان نبوت است:

روی ما را سرخ خواهد کرد صائب‌روز حشر آل تمغایی که که از آل عبا داریم ما
(۱۴/ ۲۶۷)

و در بیت زیر معتقد است شهادت مخصوص ایشان است:

نیست هر نخجیر لاغر لایق فتراک عشق آل تمغای شهادت خاصه آل عباس
(قصاید: ۳۵۸۹)

آل یاسین: در بیت زیر بر خود می‌بالد که از مدح کنندگان آل یاسین است:

به کردار بد و افعال زشت من مبین صائب همینم بس که از مدحت گران آل یاسینم
(۷/ ۵۶۰۳)

اهل بیت: برگرفته از حدیث ثقلین

نیست اهل بیت را رنگین تر از وی مصرعی گر بود بر صدر نه معصوم جای او، بجاست
(قصاید: ۳۵۸۹)

۳-۴- شفاعت

از دیگر مفاهیم و جلوه‌های شیعی که در شعر صائب بازتاب یافته است، شفاعت می‌باشد. شفاعت در اصطلاح و لغت به معنای میانجی‌گری در نزد صاحب قدرتی برای جلب رضای او در مورد عفو گنهکار است. نزد متکلمین شفاعت عبارت است از وساطت و میانجی‌گری پیغمبر در روز جزا برای درخواست تخفیف، عذاب یا درخواست عفو گنهکاران است. امامیه اتفاق نظر دارند که رسول خدا (ص) گروهی از مرتکبان گناهان کبیره امتش را در روز قیامت شفاعت می‌کند (اوائل المقالات، ۱۳۸۸: ۴۳). از این رو پیغمبر را شفیع، شفیع محشر و شفیع روز جزا می‌خوانند. در بیت زیر صائب از حضرت محمد

(ص) با عنوان «شفیع المذنبین» یاد کرده است:

یا شفیع المذنبین صائب فدای نام تو از سر لطف و کرم، تقصیر او را در گذار
(قصاید: ۳۶۱۷)

به موجب قرآن در روز جزا هیچ کس را جرأت شفاعت نیست مگر کسی را که
خداوند اذن شفاعت دهد» (سبا/۲۳).

در مذهب شیعه ائمه اطهار و اهل بیت بعد از رسول خدا (ص) و انبیاء، بزرگ ترین
شافعان روز جزا محسوب می شوند (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۱/۱۷۹).

صائب از هند جگر خوار برون می آیم دستگیر من اگر شاه نجف خواهد شد
(۵/۳۴۲۷)

از گناه میکشان خواهد گذشتن کردگار چون شفیع خویشتن ساقی کوثر کرده اند
(۵/ ۲۴۸۳)

صائب در قصیده‌ای که در مدح و منقبت امام رضا (ع) سروده، به مضمون شفاعت
امام رضا پرداخته است:

هر که باشد در شمار زائران در گهش می تواند شد شفیع عالمی روز شمار
(قصاید: ۳۵۴۸)

زان پیشتر که عدل الهی به انتقام از خون من نگار کند پنجه عقاب
در سایه همای شفاعت مرا بگیر تا سر بر آورم ز گریبان آفتاب
(قصاید: ۳۵۵۱)

۳-۵- تولی و تبری

تولی به معنی دوستی و محبت با دوستان خدا و تبری به معنای دشمنی و بیزاری با
اهل باطل می باشد. به عقیده و فرهنگ شیعی منظور از دوستان خدا، اهل حق، ائمه اطهار و
پیروان و هواداران واقعی آنها می باشند. از حضرت علی (ع) نقل است که فرمودند: «شیعه
ما از خود گذشتگان در راه ولایت ما، دوستدار یکدیگر در جهت موالات ما، و یار
یکدیگر در مورد امر ما هستند» (کلینی، بی تا: ۲/۲۷۳).

این دو مفهوم در شعر شاعر شیعی مذهب بسامد داشته است:

ز پیروان شریعت در این سرای سپنج دو شش زد آن که به اثنا عشر توگیا کرد
(۸/ ۳۷۷۱)

شاعر در بیت زیر از مضمون توگی و تبری برای بیان عقیده خویش یاری جسته؛ به
عقیده صائب کلید بهشت، از آن کسانی است که به دنیا و تعلقات آن پشت کنند:
خلافِ نفسِ کلیدِ درِ بهشت بود به هر چه نفسِ توگی کند تبری کن
(۷/ ۶۳۵۲)

نتیجه گیری

از آنجایی که بارزترین شاخصه شعر شیعی پرداختن به مسأله امامت اهل بیت و هدایت‌گری خاندان عصمت و احیای یاد و نام و فضایل آنان و بازگو کردن مظلومیت‌های خاندان رسالت و افشای جنایات ظالمان نسبت به دودمان پاک حضرت رسول (ص) است؛ از این رو در تحقیق حاضر مفاهیم و اشعار مورد بررسی توانست دوره صفویه را تجسم‌کننده یک دوره ادبی و تاریخی به شمار آورد و استفاده و به کارگیری مفاهیم و عناصر شیعی توسط شاعر منظور، شعر صفویه را به دوره‌های پرتحرک از تعبیر و مفاهیم شیعی مبدل نماید.

اساس سیاست شاهان صفوی، رواج مذهب شیعه بود. پادشاهان صفوی در مشروعیت بخشیدن به حکومت خود از طریق پیوند با اسلام از هیچ تلاشی فروگذار نکردند و به حفظ ظواهر شرع و انجام مراسم مذهبی علاقه داشتند و مردم نیز از این روش پیروی می‌کردند. انگیزه سرودن اشعار مذهبی در ذکر کرامات و مصائب امامان در ایران آن روز بسیار بود. صائب در چنین جامعه‌ای رشد کرده و تفکرات و مفاهیم شیعی در آثارش کاملاً پیدا است. وی بدون شک شیعی امامی اثناعشری و مردی کاملاً دیندار و مواظب فرائض و واجبات و معتقد اصول و مبادی بوده است و این اعتقاد و ایمان و عمل به ارکان آن، همه‌جا در شعر وی مشاهده می‌شود. قصاید او در مدح امیرالمؤمنین، سیدالشهدا و امام رضا (ع) گواه این مطلب است. در شعر او به ترویج تشیع به عنوان تنها مذهب رسمی کشور و کوشش‌های پیگیری که شاهان صفوی برای تثبیت و تحکیم آن انجام می‌دادند، اشاره شده است.

انتساب صفویان به سیادت و تقدس سیادت از موضوعات اشاره شده در قصاید اوست. معتقدات دینی و مذهبی حاکم بر جامعه عصر صفوی باعث شد تا صائب نشانه‌های شیعی و اعتقادی زمانه را در شعرش وارد نماید. صائب با هنرمندی تمام، مفاهیم و مسائل اعتقادی و مسلکی تشیع را در تک بیت‌هایی رسا و جامع با تمام ویژگی‌های سبک هندی به گونه‌ای زیبا ترسیم کرده است. از جمله مفاهیم و تفکرات شیعی که در این پژوهش بررسی و تحلیل شده است به اختصار شامل: صفویان و شیعه اثناعشری، ولایت و امامت، مدح و منقبت حضرت علی، سیدالشهداء و امام رضا (ع)، مهدویت و انتظار، شفاعت، توکی و تبرّی است. لازم به ذکر است این مفاهیم و اعتقادات مذهبی در اشعار صائب کاربرد معمول و متعارفی داشته است و اشعار شیعی وی به دور از تکلف سروده شده و شاعر در پی نشر عقاید و اندیشه‌های خود است و به معنا، بیش از لفظ توجه دارد؛ البته این بدین معنا نیست که صنایع ادبی در اشعار وی وجود ندارد، بلکه آرایه‌های ادبی به طور کامل در خدمت معناست و برای تبیین و تأکید بیش‌تر عقاید درونی شاعر آورده شده است. وی در باب ائمه اطهار روشن و صریح، اعلام محبت و ابراز معرفت دارد و در مسیر عبودیت، تمسک و توسل به ایشان می‌کند. نور ولایت چه در قصایدی که در مدح و مصیبت‌شان سروده و چه در غزلیاتش که گذرا اشاره دارد، منعکس است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. براون، ادوارد (۱۳۶۹) تاریخ ادبیات ایران از آغاز صفویه تا عصر حاضر، ترجمه بهرام مقدادی، مروارید
۲. بهار، محمدتقی (۱۳۷۳) سبک‌شناسی، ج ۳، تهران: امیرکبیر
۳. دریاگشت، رسول (۱۳۷۱) صائب و سبک هندی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد
۴. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۵) روزگاران دیگر، تهران: سخن
۵. جعفریان، رسول (۱۳۷۹) صفویه در عرصهٔ دین، فرهنگ و سیاست، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه
۶. —، — (۱۳۸۸) تاریخ تشیع در ایران، چاپ سوم، تهران: علم
۷. ریاحی، محمد امین (۱۳۷۳) کسایب مروزی، تهران: علمی
۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۸) ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما، تهران: نشرنی
۹. شیخ مفید (۱۳۸۸) اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، ترجمه و تحقیق سجاد واعظی، تهران: نشر آذینه گل مهر
۱۰. صائب تبریزی، میرزا محمدعلی (۱۳۷۰-۱۳۶۶) دیوان، دوره ۶ جلدی، تصحیح محمد قهرمان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
۱۱. —، — (۱۳۷۳) کلیات، با مقدمه امیری فیروزکوهی، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام
۱۲. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱) تاریخ ادبیات در ایران، جلد پنجم، تهران: انتشارات فردوس
۱۳. —، — (۱۳۸۰) تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، چاپ شانزدهم، تهران: فردوس
۱۴. طباطبایی (۱۳۶۲) تفسیرالمیزان، ج ۱، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: کانون انتشارات محمدی

۱۵. طغیانی، اسحاق (۱۳۸۵) تفکر شیعه و شعر دوره صفوی، اصفهان: دانشگاه اصفهان
۱۶. قمی طاب نژاد، عباس (۱۳۷۶) نگاهی بر زندگی چهارده معصوم (ع) ترجمه انوارالبهیة، ترجمه محمدمهدی اشتهااردی، چاپ دوم، قم: انتشارات ناصر
۱۷. کسروی، احمد (۱۳۲۲) شیخ صفی و تبارش، کتابخانه پایدار
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب (بی تا) الاصول من الکافی، تصحیح غفاری، بیروت: دارالصعب
۱۹. گلچین معانی، احمد (۱۳۸۱) فرهنگ اشعار صائب دوره دو جلدی، تهران: امیرکبیر
۲۰. مشکور، محمدجواد (۱۳۷۳) فرهنگ فرق اسلامی، چاپ دوم، مشهد: آستان قدس رضوی
۲۱. محدثی خراسانی، زهرا (۱۳۸۸) شعر آیینی و تأثیرات انقلاب اسلامی بر آن، تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا
۲۲. معین، محمد (۱۳۸۷) فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر.

